
УДК 049.32 +81'42:821.161.2Шев

ЛІНГВОШЕВЧЕНКІАНА НАД ЧАСОМ

Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / Інститут української мови НАНУ. — К.: КММ, 2013. — 224 с.

У ювілейний шевченківський рік особливого звучання набувають вічні питання лінгвошевченкіани, серед них — аксіома про невіддільність Шевченкового слова від літературного стандарту української мови, іншими словами, про мовотворчість Шевченка, яка стала історичною віхою у творенні й функціонуванні нової української літературної мови.

У книжці П.Д. Тимошенка «Студії над мовою Тараса Шевченка» об'єднано розвідки вченого про мову Тараса Шевченка, написані впродовж другої половини ХХ ст., і вихід у світ цих «Студій» саме в наш час, коли створено новітню «Шевченківську енциклопедію», у декого може викликати заувагу: чи не належить ця публікація до історії мовознавства, чи цікава й інформативна вона для сучасної лінгвошевченкіани?

А що, коли П.Д. Тимошенкові у його наукових розвідках вдалося постати над часом?

Писати рецензію на книжку, автор якої не може посперечатися з рецензентами, — справа до певної міри провокативна. Чи варто це робити? Можна навести багато переконливих аргументів на користь ствердної відповіді, надто коли в рецензованій праці наявний справді важливий фактографічний матеріал з історії української літературної мови, репрезентований мовною практикою українського генія. Сучасні філософи науки переконують, що раз і назавжди визначених фактів не існує. Є лише індивідуальне чи колективне сприйняття й інтерпрету-

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, А.Ю. ПОНОМАРЕНКО, 2014

вання цих фактів, зумовлені певним часом і соціокультурними чинниками. Наскільки інформація, оприєвнена П.Д. Тимошенком у 60–80-ті рр. ХХ ст. (а «Студії» об'єднують статті саме цього часу), залишається актуальною і для нас — науковців початку ХХІ ст.?

У передмові до книги Павло Гриценко виразними штрихами окреслює «поставу і профіль» історика мови Петра Дмитровича Тимошенка, ґрунтовно увиразнює домінанти лінгвошевченкіани вченого — «від ідіолекту Шевченка до літературного стандарту». Для П.Д. Тимошенка як учня Л.А. Булаховського моделлю осмислення мовних явищ був історизм, зокрема для нього характерне орієнтування на історичні зміни в структурі української мови: фонетиці, морфології, лексиці. Передумовою наукового аналізу постає прагнення до точності окреслення хронотопу та просторової локалізації мовних явищ. Цілком слушно П.Ю. Гриценко акцентує увагу на важливій ролі «Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови» П.Д.Тимошенка у формуванні історичної парадигми вивчення української мови та уявлення про соціокультурний контекст функціонування української мови впродовж її історії. На завершення передмови її автор робить спробу сформулювати своєрідні «філологічні уроки Майстра», де тезово констатує найцінніші, на його погляд, дослідницькі прийоми П.Д. Тимошенка в аналізі ідіолекту.

Лінгвошевченкознавство насамперед пов'язане з історією української літературної мови з погляду становлення сучасної літературної норми. Невипадково П.Д. Тимошенко наголошує, що «Т. Шевченко був і залишається великим авторитетом у наших судженнях про норми літературної мови. У всіх дискусіях про літературно-мовні норми, дискусіях, що виникали в післяшевченківську епоху, на авторитет поета посилялися, мабуть, більше, ніж на всіх інших визначних письменників, узятих разом»¹ (с. 193). А втім, автографи Шевченка і перші прижиттєві видання творів рясніють численними відмінностями порівняно з сучасною літературною нормою, та й не тільки з сучасною. Мовна практика Шевченка зафіксувала велику кількість варіантних, паралельних слововживань, словоформ, не кажучи вже про пунктуаційні норми. Цілісне оформлення окремих слів, особливо часток, прислівників, було для поета правописною проблемою. Можемо припустити, що Тарас Шевченко мовну норму інтуїтивно «відчував», але вагався в тому, як її відобразити графічно. У багатьох варіантах, паралелях, зафіксованих П.Д. Тимошенком, можна спостерігати таку тенденцію: для поета мова насамперед звучить (*мені, міні, міні* тощо). І саме на фонетично-морфологічні явища (а вони є диференційними ознаками сучасної літературної норми) звертав особливу увагу дослідник.

У лінгвостилістиці початку ХХІ ст. одним із засадничих постулатів є те, що мовній нормі притаманна просторова і часова глибина. Хроноло-

¹ Тут і далі цитати наводимо за виданням: Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / Інститут української мови НАН України. — К.: КММ, 2013. — 224 с.

гічний і плейсметричний контексти функціонування літературної норми науково коректно й різноаспектно осмислено в працях П.Д. Тимошенка.

Увагу дослідника привертають рідкісні та діалектні слова у Шевченкових художніх текстах: «Визначаючи діалектні, рідкісні і зархаїзовані слова, їх варіанти і значення у мові Шевченкових творів, ми використали картотеку словника української літературної мови Інституту мовознавства АН УРСР, картотеку історичного словника української мови, що почала складатися ще з 1860-х років, ряд друкованих словників і словничків, зокрема діалектних; чималі матеріали одержали внаслідок перегляду творів письменників до- і післяшевченківського періодів, друкованих текстів усної народної творчості з різних місцевостей» (с. 37). Звернімо увагу на точність окреслення поняття «діалектні слова»: «Розглянемо окремі діалектні на першу половину XIX ст. слова (підкреслення наше — С.Є., А.П.), що їх ужив Шевченко» (с. 38). Використовував П.Д. Тимошенко і метод анкетування — опитування вчителів Звенигородського району для ідентифікації походження слова. Учений запропонував детальний словничок діалектних і рідкісних слів, кожне з яких він розглянув у контексті споріднених мов і мовних практик письменників.

Історію літературної мови П.Д. Тимошенко уявляв насамперед як історію словника, а еволюція словника, як впливає зі «Студій...», детермінована суспільно-політичними і націєтворчими процесами. До речі, такий термін показовий для сучасного наукового дискурсу, Петро Дмитрович не послуговувався ним. Але розгляд лексики української літературної мови першої половини XIX ст. він починає із фіксації суспільно-політичної лексики, далі розглядає юридичну й ділову лексику, зауважуючи, що «науково-термінологічна лексика порівняно з суспільно-політичною використовується і розвивається мало, залишаючись переважно на тому рівні, якого вона досягла в часи існування нашого старого письменства» (с. 26). Спостереження про мову Шевченка подає П.Д. Тимошенко на тлі загальних відомостей про українську мову першої половини XIX ст., зокрема аналізуючи «мову письменників-класиків, другорядних авторів, мову першої української газети «Зорі Галицької», деяких інших періодичних видань, офіційних вісників, альманахів, окремих відозв і прилюдних виступів, листування, посібників для шкіл, наукової літератури, словників» (с. 22). Показова різноманітність джерел, до яких звертався дослідник. Причини лексичних змін він вбачає у різновекторних екстралінгвальних чинниках (революційні події в Австрії 1848 р., нові соціально-економічні відносини тощо). Динаміка сучасної лексичної норми так само спричинена соціальними та культурно-історичними змінами в суспільстві. Лінгвісти фіксують та аналізують тематичні групи лексики фактично в тій самій послідовності, яку визначав П. Д. Тимошенко.

Мовознавець виокремлює дві течії у розвитку лексики літературної мови: східноукраїнську і галицьку мовну практику: «Східні українці без усякого обмеження брали з російської мови необхідні їм слова й

вирази, запозичуючи, разом із тим, коли треба, і слова з польської мови. У той же час чимало галичан уникали полонізмів і залюбки брали необхідні їм слова з російської, церковнослов'янської, чеської і словацької та сербохорватської мов. Проте часто навіть найрішучішим противникам полонізмів не вдавалося послідовно уникати їх, бо, поперше, ряд полонізмів уже став органічною частиною української лексики і, по-друге, польська мова до того стала звичайною серед тодішніх освічених галичан, що вони вживали польські слова мимовільно» (с. 30). Олітературнювання східноукраїнського і галицького мовного досвіду відбувалося і через стилістичну оцінку лексичних варіантів (паралелей). Характерно, що аналізуючи вплив Шевченкової мови на мовно-літературну практику першої половини ХІХ ст., П.Д. Тимошенко постійно наголошує на наявності «непотрібних паралелізмів». Ось приклади деяких паралелізмів: «друкарня — друкувальня, печатня (книгопечатня), тискання (книготискарня), штампарня, типографія; автор — сочинитель, писець, складанець, списатель; журналіст(а) — денничник; стаття — артикул, сочинок; *n(e)*редплатити — пренумерувати, підписати; газета, журнал — письмо часове, часописьмо, часопись, повременне письмо, временник, денник, дневник» (с. 28).

Привертають увагу оригінальні розмірковування П.Д. Тимошенка про роль індивідуальних авторських новотворів у збагаченні лексики: він наводить слова з художніх текстів І. Котляревського, Т. Шевченка, Я. Головацького та ін., які нагадують новотвори, але «при детальнішому вивченні лексичного складу літературної мови та говірок може виявитися, що ці слова існували й раніше і є лише нововведеннями в літературну продукцію епохи або кальками із споріднених мов» (с. 33).

У «Студіях...» домінує структурний підхід до аналізу мови Т. Шевченка. Ретельно зібраний дослідником матеріал засвідчує спільне та відмінне в мові Т. Шевченка і кодифікованій літературній мові. У зв'язку з таким аспектом дослідження постають питання: чи справді сучасна літературна норма тотожна мовній практиці Кобзаря? Які грані мовної творчості Кобзаря мали визначальний вплив на становлення сучасної літературної норми?

Об'єктивно й детально досліджуючи в мові Шевченка структурні ознаки (лексичні, морфологічні, словотвірні, фонетичні), пов'язані з формуванням літературної норми, П.Д. Тимошенко не міфологізував ідіолект Шевченка, ретельно зіставляв мовні особливості текстів першої половини ХІХ ст. з говірками Звенигородщини. Особливу увагу дослідник приділив епістолярному стилю, аналізу лексики, яку актуалізував у листах Шевченка. Зі статей П.Д. Тимошенка можна уявити, як Шевченко утверджував у словниковому складі української літературної мови лексику, пов'язану із мистецтвом, культурою, освітою. Обґрунтовано висновок, що епістолярний жанр у першій половині ХІХ ст. під пером Шевченка досяг значних успіхів. Експресивна тональність листів Кобзаря порівнюється з епістолярієм Лесі Українки: «Дуже

яскравою прикметою Шевченкових листів з лінгвостилістичного погляду є насиченість їх емоційно забарвленою лексикою, що зближує їх значною мірою із листами Лесі Українки» (с. 50). Усталені звороти, за спостереженнями П.Д. Тимошенка, трапляються «майже в кожному українському листі поета, майже в кожній українській частині листа» (с. 49). Переважно це українська народна фразеологія або вислови біблійного походження. Кобзар вдається до трансформацій традиційних фразеологічних одиниць. У російському листуванні поета фразеологізмів значно менше, вони переважно літературного походження.

На підставі аналізу експресивних лексичних і фразеологічних засобів, зафіксованих у листах Т. Шевченка, дослідник дійшов такого висновку: «Листування поета вільне від нальоту «котляревщини», що в першій половині ХІХ століття тяжів і над малорозвиненим епістолярним жанром» (с. 55).

Звертаємо увагу на вжитий у цитаті П.Д. Тимошенка науковий штамп «котляревщина» з традиційно негативною конотацією. Очевидно, зважаючи на поширеність, а отже, й комунікативну життєздатність такого типу мовної практики на певному хронологічному зрізі, варто переосмислити це явище, відмовившись і від уживаного штампу «котляревщина».

Різноманітну палітру оцінок значення мовотворчості Кобзаря презентує в рецензованому збірнику стаття «Російські діячі культури дожовтневого періоду про мову Т.Г. Шевченка і про його значення для розвитку літератури українською мовою». У ній П. Д. Тимошенко висловлює таку думку: «Історик української мови не може пройти мимо цих зауважень, бо, незважаючи на їх лаконічність, вони цікаві й цінні, у багатьох відношеннях — і своєю приналежністю до певних авторів, і колом помічених особливостей мови поета, і загальним характером трактувань, і навіть своїми повтореннями в різних авторів» (с. 152).

Павло Гриценко у передмові до «Студії...» зазначає: «Залишаючись у межах вивчення формальної структури Шевченкової словесної спадщини і не входячи в іншу важливу сферу — естетику художнього мовлення, П.Д. Тимошенко продемонстрував виразно висхідний розвиток мови Кобзаря, підтвердив обґрунтованість положення про досліджуванний ідіолект як новий етап в історії української літературної мови, чітко означивши грані новаторства мовотворчості автора» (с. 17).

Чи справді лишилися поза увагою П.Д. Тимошенка мовно-естетичні знаки національної культури? Насамперед маємо розглядати студії дослідника в контексті його доби і визначеного тогочасною науковою парадигмою бачення історії української літературної мови. З одного боку, своєю «Хрестоматією...» П.Д. Тимошенко засвідчував важливість окреслення суспільної ролі діячів культури, літератури, які дбали про розвиток української мови. Дослідник бачив необхідність такого соціокультурного компонента в історії літературної мови. З другого боку, його «Студії...» пропонували філігранний аналіз слововживання Шевченка в проекції на становлення літературного стандарту.

Суголосьне сучасному вченню про критерії літературної норми таке твердження автора: «Історія виникнення й розвитку літературних мов різних народів і часів переконливо показує, що авторитет мови перш за все здобувається не стільки її внутрішніми лексичними, граматичними чи тим більше фонетичними якостями, скільки тим, що саме написано й надруковано цією мовою, як воно служить загальнолюдському поступові, яке місце в суспільному, культурному й науковому житті людства займає народ — носій певної мови» (с. 189). Ця думка П.Д. Тимошенка у сучасній лінгвістиці увиразнена в працях про аксіологічну сутність літературної норми та соціальний престиж національної мови.

Культивування літературного стандарту нині не можна уявити без осмислення ролі мовотворчості письменників — класиків української літератури, ступеня естетизації їхньої мовної практики в національній українській мові. Чи відповів на ці питання П.Д. Тимошенко у «Студіях..»? Повною мірою, певне, ні, та це й не було його метою. Але він створив матрицю для об'єктивного визначення меж впливу Шевченка на формування літературного стандарту української мови, переконливо продемонстрував евристичну цінність кожної деталі автентичного тексту письменника для створення цілісного уявлення про його лінгвофеномен.

Світлана ЄРМОЛЕНКО, Ангеліна ПОНОМАРЕНКО (м. Київ)

Статтю отримано 10.09.2014

Svitlana Yermolenko, Angelina Ponomarenko

Kyiv

SHEVCHENKO'S LANGUAGE STUDIES OVER TIME

Book review on: Tymoshenko P.D. Studies on T. Shevchenko's language. — K.: KMM, 2013. — 224 s.